

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS
TA'LIM VAZIRLIGI
O'RTA MAXSUS KASB-HUNAR TA'LIMI MARKAZI
QASHQADARYO VILOYAT BO'LIMI
QARSHI DAVLAT UNIVERSITETI

A. HAYITOV, M. ZULFIQOROV

AMALIY GEOGRAFIYA

*Akademik litsey va kasb-hunar kollejlari
o'qituvchilari uchun metodik qo'llanma*

Toshkent
«Yangi asr avlodi»
2008

Mazkur o'quv qo'llanmada geografiya fanining amaliy ahamiyati, shuningdek, XXI asrda tabiat va jamiyat o'rtasidagi munosabatlarning bugungi ahvoli hamda mazkur jarayonda kelib chiqayotgan turli salbiy holatlar xususida batafsil ma'lumotlar beriladi.

O'quv qo'llanma ayni shu jihatlariga ko'ra ahamiyatlidir.

Taqrizchilar:

A.MAMATOV, g.f.n.,
Qarshi Davlat Universiteti dotsenti

L.N. ERDONOV, g.f.n.

Ra'no ALLAYEVA,
Qarshi axborot texnologiyalari kolleji
geografiya fani o'qituvchisi

Olim RUSTAMOV,
Maymanoq MXK kolleji oliy toifali
geografiya fani o'qituvchisi

ISBN 978-9943-08-301-1

© A.Hayitov, M. Zulfiqorov «Amaliy geografiya». «Yangi asr avlodi»,
2008-yil

KIRISH

Akademik litsey va kasb-hunar kollejlarida “Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi”, “Ta’lim to’g’risida”gi Qonun talablaridan kelib chiqqan holda geografiyadan olingan bilimlarning nazariy asosini kuchaytirish va uni amalda qo’llay olish maqsadida ushbu kurs o’qitilmoqda.

XXI asrga kelib tabiat va jamiyat o’rtasidagi munosabatlarning tobora jiddiylashuvi va uning oqibatida kelib chiqayotgan tabiiy, iqtisodiy-ijtimoiy, ekologik salbiy oqibatlar bir tomondan tabiatning, ikkinchi tomondan esa insoniyatning qashshoqlashuviga sabab bo’lmoqda. Ishlab chiqaruvchi kuchlarning keng miqyosda taraqqiy etishi natijasida tabiat “aks ta’sirga” duch kelmoqda. Insoniyatning tabiatga ta’siri uning qonunlariga e’tibor bermasligi natijasida ko’pgina ko’ngilsiz hodisalar kelib chiqmoqda. Shuning oqibatida bunday hodisalarning oldini olish, tabiat ne’matlari mahsuldorligini ko’paytirib borish hozirgi kunning dolzarb muammosi bo’lib qolmoqda. Bu muammoning yechimida boshqa fanlar qatori geografiya fanining ham alohida hissasi bor.

Shuni alohida ta’kidlash joizki, tabiatni geografiya fani kabi tabiiy-ijtimoiy jabhalarda o’rganadigan fanning o’zi yo’q. Bunda:

Birinchidan, geografiya tabiatning bir bo’lagini emas, balki uni bir butun, yaxlit holda o’rganadi, hodisalarni majmual tahlil qiladi. U yer sharining sayyoraviy-hududiy, mahalliy qonun-qonuniyatlarini yaxshi biladi, ularni tushuntirib bera oladi. Geografiya fani tabiatni muhofaza qilish, ekologik muvozanatni saqlab mustahkamlash, uni boyita borish, insoniyatni har qanday xavf-xatardan saqlab qolishga qaratilgan. Uning xususiyati tabiat va jamiyat qonunlarini yaxshi bilgani va uni

amalda qo‘llay olganidandir. Joylarda tabiat boyliklaridan noto‘g‘ri foydalanish tufayli yuzaga keladigan noxush hodisalarni bartaraf qilish, buzilgan ekologik muvozanatni qayta tiklash, tabiatning go‘zalligini saqlab qolishda geografiya fanining xizmatlari katta. Fan- texnika taraqqiyoti jadallashgan hozirgi davrda insoniyat tomonidan tabiatni boshqaradigan geotizimlar yaratilishi, ya’ni konstruksiya qilinishi muhim amaliy ahamiyatga ega.

Ikkinchidan, *amaliy geografiya* amaliyotda foydalanayotgan geotizimlarning tuzilishi va taraqqiyotida asosiy qonuniyatlarni tartib-tarkibli, tadrijiy jihatdan murakkab bo‘lgan tabiat majmualari holatini turli tadbirlarni qo‘llash orqali yaxshilash va yangi boshqariladigan geotizimlar yaratish tabiat va jamiyat o‘rtasidagi munosabatlar qonuniyatlarini o‘rganishga bag‘ishlangan chuqur ilmiy-amaliy ishlanmalarni o‘zida mujassamlashtiradi.

Amaliy geografiya yo‘nalishidagi tadqiqotlarda geografik vazifalarni hal etishning umumiy masalalari ishlab chiqiladi. Nazariy modellar va qarashlar shakllantiriladi, “tabiat-texnika” va “tabiat-inson” hududiy tizimlarining qonuniy tizimlari loyihalanaadi, yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan xavfli ekologik vaziyatlarning bashoratlari ishlab chiqiladi.

Amaliy geografiyaning fan sifatidagi asosiy maqsadi geografik ilmiy va amaliy bilimlarni yanada chuqurroq tahlil qilib, tabiat va jamiyatdagi mavjud hamda vujudga kelayotgan tabiiy-geografik, geoekologik, ijtimoiy-iqtisodiy muammolarni hal qilishning konstruktiv negizlarini ilmiy asoslashdan iborat. Bu maqsadga erishish uchun o‘zaro bog‘liq bo‘lgan quyidagi vazifalarni hal etish zarur bo‘ladi:

- jamiyat va tabiat o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarni optimallashtirish (qulaylashtirish);
- tabiiy majmualar va ularni o‘rganishning ilmiy-amaliy ahamiyatini tushuntirish;
- tabiiy-geografik jarayon va hodisalarni tadqiq qilishning amaliy ahamiyatini bilish;
- inson xo‘jalik faoliyati ta’sirida tabiiy muhitning o‘zgarishini aniqlash;

- tabiiy sharoit va resurslardan xo‘jalik maqsadlarida foydalanish uchun baholash;
- geografik bashoratlashtirish va uning ahamiyatini tushuntirish;
- ekologik-geografik muammolar va ular yechimining amaliy-geografik asoslarini bilish;
- ishlab chiqarishni hududiy tashkil qilish muammolari va aholi joylashuvi masalasi yechimining oqilona yo‘llarini tushuntirish;
- yirik xo‘jalik korxonalarini joylashtirish va amalga oshiriladigan muhandislik loyihalarini ekologik-geografik ekspertizasining ahamiyatini bilish;
- geosiyosat va uning nazariy asoslarini bilish;
- O‘zbekistonning geosiyosiy o‘rni va kelajagini baholay olish;
- hozirgi zamon geosiyosat muammolari, ularning sabab va omillarini bilish;
- ishlab chiqarishning texnik-iqtisodiy asoslarini tushunishi;
- tabiiy va inson resurslarini iqtisodiy-geografik nuqtai nazardan baholashni uddalashi lozim.

Amaliy geografiyaning ilmiy-amaliy ahamiyati borgan sari ortib bormoqda. Uning ilmiy yutuqlari va amaliy tajribasidan tabiiy muhitning doimo musaffo, tabiat boyliklarining sermahsul bo‘lishi yo‘lida inson hayoti uchun qulay ekologik sharoitlar yaratishda keng foydalanish asosiy vazifa bo‘lib qolmoqda.

Geografiya fani bugunga kelib oddiy tasvirlovchi, bilish uchun foydalanadigan fandan eksperimental, tajribaviy-qayta quruvchi konstruktiv yo‘nalishda rivojlanayotgan fanga aylandi. Geografiyaning vazifasi – tabiiy resurslardan oqilona foydalanishni ilmiy asoslash, tabiat va jamiyatning o‘zaro munosabatlarini muntazam yaxshilab borish, hududlarning istiqboldagi rivojlanishida ilmiy jihatdan asoslangan bashoratlashtirish va bashoratlashni ishlab chiqish, bu borada esa birinchi o‘rinda inson hayoti uchun xavfli bo‘lgan hodisalarning oldini olish yo‘llarini ishlab chiqishdan iboratdir.

Amaliy geografiya fanida bilim, ko'nikma va malakalarga qo'yiladigan talablar

O'quvchilar mazkur o'quv kursini to'liq va atroflicha o'zlashtirishlari davlat ta'lim standartiga tayangan holda ma'lum nazariy va amaliy bilimlarga ega bo'lishlarini taqozo etadi. Bu borada bilish, uddalay olish va tasavvurga ega bo'lish yo'nalishida o'quvchilarning mavzularni o'zlashtirganlik darajalari nazorat qilinadi. Shuningdek, mavzularni o'rganishga tayanch bo'ladigan bilim va ko'nikmalar, atama hamda tushunchalarni to'liq o'zlashtirishlari kundalik nazoratda bo'lishi maqsadga muvofiq. Nazoratning usullari ko'p. Masalan, test o'tkazish, yozma ish, oddiy savol-javob, atama va tushunchalarga izoh berish kabi yo'llar bilan o'quvchilarning bilim va ko'nikmalarini tekshirish, ma'lum mavzu bo'yicha erkin referat yozish ham ularning mavzularni o'zlashtirganlik darajalarini aniqlashga imkon beradi. Bizningcha, bilimlarni o'zlashtirishda nazariy va metodologik masalalarni uddalay olish, ya'ni nazariy bilim asosida amaliy vazifani bajarish asosiy mavzudan tashqari unga yaqin bo'lgan boshqa mavzular mazmunidan tasavvurga ega bo'lish ham o'quvchilar bilimining mustahkamlashga yordam beradi.

**AMALIY GEOGRAFIYADAN MAVZULARNI
O‘RGANISH USULLARI**

1.1. Geografik ta’limotlarni o‘rganish

Tabiiy geografik ta’limotlarga geografik zona, geografik landshaft va tabiiy-hududiy komplekslar kiradi.

Geografik qobiq ta’limoti geografiya fanining o‘rganish obyekti bo‘lgani uchun ham barcha maktab, akademik litsey va kasb-hunar kollejlari geografiya o‘quv predmetlarida to‘la va har tomonlama ko‘rib chiqilgan. «Amaliy geografiya» darsligida ham geografik qobiqning tabiiy va ijtimoiy muhitga insonning ta’siri va uning oqibatlari hamda ularni o‘rganish, baholash va bashorat qilish haqida bilimlar beriladi.

Geografik qobiq ta’limoti XIX asrdan boshlab shakllana boshlagan, 1875-yilda Avstraliyalik geolog Eduard Gyuss litosfera, gidrosfera, atmosfera va biosferani ajratgan, 1910-yilda rus meteorologi P.I. Brounov tomonidan yaxlit geografik qobiq haqidagi g‘oya oldinga surildi. XX asrning 30-yillarida akademik A.A.Grigorev tomonidan tabiiy geografik qobiq haqidagi ta’limot ishlab chiqildi. Keyinchalik S.V. Kalesnik tabiiy geografik qobiqni «Geografik qobiq» deb atashni taklif etdi. Mazkur ta’limotni rivojlantirishda I.P. Gerasimov, M.I. Budiko, S.V. Kalesnik, V.M. Kostyakov va boshqalarning ishlari katta ahamiyat kasb etadi.

Geografik zonallik ta’limoti eng qadimgi ta’limotlardan biri va tabiiy geografiyaning asosi hisoblanadi. Geografik zonallik ta’limoti 6-sinf darsligida to‘la yoritib berilgan, so‘ngra 7-sinfda O‘rta Osiyo va O‘zbekistondagi tabiat zonalarini ko‘rib chiqilgan: shamol va suv eroziyasi, o‘rmonlarning kesilishi, dashtlarning o‘zlashtirilishi, zonalar ichidagi landshaftlarning buzilishi va hokazolar shular jumlasidandir.

Kenglik issiqlik mintaqalarining borligi haqidagi taxminlar antik davridayoq vujudga kelgan. Ammo u ilmiy yoʻnalish sifatida faqat XVIII asrda shakllandi. XIX asrning birinchi yarmida mazkur taʼlimotning rivojlanishiga A. Gumboldt katta hissa qoʻshdi. U oʻsimlik va hayvonot dunyosining iqlimga bogʻliq holda zonal tarqalishini aniqladi va balandlik mintaqalanishi qonunini kashf etdi. Zonallik taʼlimotining zamonaviy konsepsiyasi V.V. Dokuchayev tomonidan ishlab chiqildi.

Keyinchalik geografik zonallik taʼlimotini rivojlantirishda S.V. Kalesnik, K.K. Markov, I.P. Gerasimov, V.B. Sochava va boshqalar katta xizmat koʻrsatishdi.

Geografik landshaft taʼlimoti amaliy geografiyada boshqa geografiya predmetiga nisbatan kengroq yoritilgan. 14-paragrafda «Landshaft» tushunchasi, tabiiy va antropogen landshaftlar, landshaftlarning morfologik tuzilishi (maydon, joy) haqida toʻla va atroflicha bilimlar berilgan. Bundan tashqari, loyihalash ishlarida landshaft tahlilini ochib berish va landshaft xaritalarini tuzish usullari 15-paragrafda yoritilgan.

«Landshaft» tushunchasi xalqaro miqyosda keng tarqalgan. Geografik landshaft taʼlimotini ishlab chiqishda akademik L.S. Bergning xizmatlari katta. Soʻngra ushbu taʼlimot S.V. Kalesnik, V.B. Sochava, I.P. Gerasimov, F.N. Milkov va boshqalar tomonidan rivojlantirildi.

Tabiiy hududiy komplekslar taʼlimoti ham «Amaliy geografiya»da atroflicha koʻrib chiqilgan.

Darslikning 13-paragrafida tabiat kompleksi tushunchasi, tabiat komplekslarining boʻlinishi chizma tarzida berilgan. Unda eng katta tabiiy-hududiy kompleks boʻlgan geografik qobiqning boʻlinishi chizmasi berilgan. Geografik qobiq ikkita tirik kompleksga, yaʼni quruqlik va suvlikka boʻlingan. Quruqlik esa tabiiy geografik oʻlkalar, tabiiy geografik rayonlar, geografik landshaft komplekslariga boʻlingan. Suvlik tabiiy hududiy komplekslar okeanlar, okeanlarning qismlari, dengizlar, qoʻltiqlar va boʻgʻozlarga boʻlingan.

Bundan tashqari 16 va 17-paragraflarda tabiat komplekslarining barqarorligi, uni xoʻjalik ishlarida hisobga olish hamda

uning inson tomonidan o'zgartirilishi haqida ham bilim va ko'nikmalar berilgan. Barqaror va barqaror bo'lmagan hududlar O'zbekiston misolida ko'rsatilgan, tabiat komplekslarining inson tomonidan o'zgartirilishining asosiy yo'nalishlari ochib berilgan. Madaniy, buzilgan, kuchsiz, o'rtacha, kuchli, juda kuchli va juda o'zgargan landshaftlar ajratilgan.

Ijtimoiy va iqtisodiy geografik ta'limotlarga quyidagilar kiradi: iqtisodiy geografik joylashish, geografik mehnat taqsimoti, hududiy ishlab chiqarish komplekslari, xo'jalikni hududiy tashkil qilish ta'limotlari.

Iqtisodiy geografik joylashish ta'limoti. Iqtisodiy geografik joylanish barcha iqtisodiy geografik obyektlar uchun xos (davlatlar, ma'muriy birliklar, iqtisodiy rayonlar, korxonalar, manzilgohlar). Iqtisodiy geografik joylanish ta'limoti umumta'lim maktablarining 8-sinfida O'zbekiston iqtisodiy geografik joylashishini o'rganish bilan boshlanadi va 9-sinfda mamlakatlar iqtisodiy geografik o'rnini o'rganish bilan davom etadi. «Amaliy geografiya» kursida ko'proq geosiyosiy o'rin tushunchasiga e'tibor berilgan. Unda geosiyosiy o'rin tushunchasi ochib berilgan va O'zbekistonning geosiyosiy o'rni haqidagi ma'lumotlar keltirilgan. Iqtisodiy geografik joylashish ta'limotini rivojlantirishda N.N. Baranskiy N.N. Kolosovskiy, I.M. Mayergoyz ishlari katta o'rin tutadi. N.N. Baranskiy (1939) tomonidan iqtisodiy geografik ta'lim tushunchasining mazmuni va mohiyati ishlab chiqildi. I.M. Mayergoyz (1981) quyidagi iqtisodiy geografik joylashishlarini ajratgan: transport-geografik, sanoat-geografik, agrogeografik, bozor, demografik.

Mehnatning geografik ta'limoti umumta'lim maktablarining 9-sinfida ko'rib chiqilgan. «Amaliy geografiya» kursida mazkur ta'limot bo'yicha ma'lumotlar kam. Shuning uchun ushbu kursda mazkur ta'limot bo'yicha XI bobda, albatta, ma'lumotlar berilishi lozim. Chunki u iqtisodiy va ijtimoiy geografiyaning amaliy ahamiyatiga ega bo'lgan ta'limotlaridan biridir.

Hududiy ishlab chiqarish komplekslari ta'limoti amaliy geografiya kursida keng yoritib berilgan. Unda quyidagi

masalalar ko‘rib chiqilgan: ishlab chiqarish jarayoni, ishlab chiqarishni hududiy tashkil etishning asosiy omillari, sanoat korxonasini joylashtirish va boshqarishni geografik tahlil etish, texnik joylarini asoslashda geografik tadqiqotlar natijalaridan foydalanish va h.k. Mazkur ta’limotning shakllanishi va rivojlanishiga N.N. Baranskiy, N.N. Kolosovskiy, V.M. Chetirkin katta hissa qo‘shganlar.

Xo‘jalikni va jamiyatni hududiy tashkil qilish ta’limoti ham amaliy geografiya kursida atroflicha yoritilgan. Xo‘jalikni tashkil qilish masalalari XI bobda, jamiyatni tashkil qilish masalalari esa darslikning ikkinchi bo‘limida keltirib o‘tilgan. Mazkur ta’limotning shakllanishi va rivojlanishida A.E. Probst, A.T. Xrushyov, S.A. Kovalyov, B.S. Xoreyev, E.B. Alayevning ishlari katta ahamiyatga ega.

1.2. “Amaliy geografik tadqiqotlar” mavzusini o‘rganishda yer kadastrining mohiyati va mazmuni

Ota-bobolarimiz azaldan yerni e‘zozlab kelishgan. Yerga munosabat milliy qadriyat darajasiga ko‘tarilgan va bu borada o‘ziga xos an‘analарimiz ham mavjud.

So‘nggi paytlarda tuproqni asrab-avaylash, uning holatini yaxshilash va mo‘l-ko‘l rizqu ro‘z manbaiga aylantirishning chinakam qonuniy asoslari yaratila boshlandi. Ularda yerga nihoyatda tejamkorlik, xo‘jalik munosabatida yondashish, iqtisodiyotning barcha sohalarida yerlarni imkon qadar muhofazalash va oqilona foydalanish ruhi singdirilgan. «Yer kodeksi»ni boshqarishning negizini belgilab beruvchi hamda ulardan oqilona va foydalanishga asos soluvchi «Davlat Yer kadastrі to‘g‘risida»gi, «Fermer xo‘jaligi to‘g‘risida»gi Qonunlarning qabul qilinishi dehqonlarga yer resursidan keng ravishda va yuqori samarada foydalanishga yo‘l ochib beradi.

«Kadastr» so‘zi lotincha so‘z bo‘lib, «Soliqqa tortiladigan ashyolar ro‘yxati» ma‘nosini anglatadi. Har bir mamlakatda kadastr rivoji o‘z sharoitlari va an‘analariga asoslanadi, shuning uchun jahonda aynan bir xil kadastr tizimini topish mumkin emas.

Bu tanishuv parchasidir. Asarning to'liq versiyasi
<https://kitobxon.com/uz/asar/1765> saytida.

Бу танишув парчасидир. Асарнинг тўлиқ версияси
<https://kitobxon.com/uz/asar/1765> сайтида.

Это был ознакомительный отрывок. Полную версию
можно найти на сайте
<https://kitobxon.com/ru/asar/1765>